

Osm věků člověka

ÚVODEM

*Mezi teoriemi, které soudobá psychologie nabízí pro výklad duševního vývoje dítěte, zaujímá Eriksonova neopsychoanalytická teorie přední místo. I když Erikson nepodal přísný logický systém všech svých předpokladů, podařilo se mu vykreslit plasticky a zajímavě hlavní síly, jež působí na formování osobnosti dítěte, a na rozdíl od mnoha jiných psychoanalytiků užil při tom pojmů, které jsou přijatelnější a srozumitelnější, a uvedl je zřetelněji ve vztah ke společenským a výchovným podmínkám. Jeho práce si proto získaly širokou popularitu mezi psychology, pedagogy i lékaři. Zvláště jeho syntetické dílo *Dětství a společnost (Childhood and Society)*, přeložené do mnoha jazyků, ukazuje na užitečnost této teorie pro výchovatelskou praxi. I psycholog, který nesdílí s Eriksonem jeho základní východiska, najde v této práci mnoho zajímavých podnětů pro své vlastní přemýšlení i pro řešení praktických úkolů. Proto se domníváme, že by i naše odborná veřejnost uvítala příležitost seznámit se s hlavními myšlenkami Eriksonovy teorie, a rozhodli jsme se proto přeložit z uvedené knihy nejzávažnější kapitulu *Osm věků člověka*, která podává v kostce vývojové představy Eriksonovy.*

Několik slov o Eriksonovi a jeho díle úvodem k překladu. Erikson se narodil roku 1902 ve Frankfurtu nad Mohanem. Jeho rodiče byli Dánové, ale otec zemřel brzy po jeho narození a matka se znovu provdala za Němce Homburgera. Ten Erika adoptoval, a proto také první Eriksonovy práce nesou ještě jméno Homburger, které však ve své literární činnosti opustil, když po nástupu Hitlera k moci v Německu emigroval do Spojených států a stal se americkým občanem.

Po gymnazijních studiích strávil Erikson několik let bohémského života putováním po různých místech střední Evropy. Ve Vídni se dostal do styku s psychoanalyticky zaměřenými psychology a pedagogy, např. Dorotou Burlinghamovou, a poznal osobně i S. Freuda. Ve Vídeňském psychoanalytickém ústavu získal také formální psychoanalytický výcvik - ostatně své jediné akademické vzdělání. Již tehdy se jeho zájem soustředil hlavně na užití psychoanalýzy pro řešení pedagogických otázek.

*Od roku 1933 Erikson praktikoval v oboru psychoanalýzy, přednášel a výzkumně pracoval na různých místech v USA (Boston, Yale, San Francisco, Topeka, Palo Alto atd.). Jeho hlavní zájem vyrůstá zřetelně z živé problematiky moderní doby: těžištěm jeho studia jsou otázky mezilidských vztahů, společenských převratů a jejich vlivu na duševní zdraví lidí, duševní vývoj a výchova dětí v podmínkách moderní společnosti. Kromě knihy *Dětství a společnost* publikoval velké množství článků a účastnil se řady panelových diskusí, mezi nimiž zvláště jeho příspěvek na konferenci v Bílém domě uprostřed našeho století (*Midcentury White House Conference - 1950*) má programový charakter (pod názvem *Zdravá osobnost pro každé dítě*).*

Erikson sám sebe pokládá za ortodoxního psychoanalytika, který Freudovo dílo nazývá skalou, na níž je založen veškerý další pokrok teorie osobnosti. Své vlastní dílo nevydává za zcela novou teorii, nýbrž jen za rozšíření a domyšlení Freudových tezí ve světle našich dnešních znalostí a za podmínek moderní společnosti. Avšak i přes jeho výslovné protesty a přes jeho ustavičné odkazy na Freuda je třeba jeho dílo pokládat za rozhodný pokrok proti Freudově psychoanalýze, a to - jak uvádí H.W. Maier - hlavně ve třech směrech: Předně Erikson důsledně přenáší důraz od pudových složek osobnosti (id - ono) na syntetizující vrstvu ego - já. Tento přesun byl již naznačen v pozdějších Freudových spisech a byl doveden do důsledků u řady moderních psychoanalytických autorů. Za druhé klade Erikson daleko větší důraz na historické a kulturní podmínky vývoje a není tolik pod vlivem biologické orientace jako Freud. Úzký rámec rodiny (dítě-matka-otec), který je klasickým freudovským základem, rozšiřuje a všímá si širokého sociálního prostředí a kulturních tradic, které ovlivňují realitu vývoje dětského já. A konečně je zájem Eriksonův soustředěn mnohem více na aspekty normálního vývoje a na jeho možnosti pro každé dítě; optimistické perspektivy zdárného vyřešení všech vývojových krizí převažují nad úvahami o patologických důsledcích vývojové problematiky, i když ani tato problematika není ovšem z jeho studií vyloučena.

Přes tyto rozdíly zůstává Erikson ovšem psychoanalytikem a jeho dílo lze pochopit jen v tomto rámci. Jeho psychologie je psychologii dynamickou, zdůrazňující síly působící zákonitým způsobem na organizaci duševních schopností člověka. Je to psychologie hlubinná, zdůrazňující hluboké nevědomé zdroje duševna, stejně jako vědomé vrstvy já. Je to psychologie fenomenologická, která vychází ze světa, jak se jeví vnímajícímu subjektu. A je to psychologie analytická, zaměřená na rozbor motivů jdoucích za povrchní názor, který o svých pohnutkách člověk zpravidla má.

Popularita, kterou si Erikson získal, je dána zřejmě i tím, že pojmy a termíny, jichž užívá, jsou méně abstraktní, méně vágní, naplněné spíše konkrétním obsahem a bližší našemu běžnému vyjadřování. Přesto však nejsou jeho práce lehkým čtením. Erikson se v nich mnohde projevuje nejen hlubokým intuitivním postřehem klinického psychologa s jeho zájmem o individuální osudy lidí, ale i talentem básníka, který umí lidské duševní konflikty vyjádřit působivě a se zřetelem na detail a intimní nuance. Nezřídka používá odkazů na poezii, folklór i lidovou moudrost. Proto je jeho text obtížný pro překládání: překlad by měl přísně dodržovat přesnost vědecké terminologie i jemnou odlišenost básnického výrazu. Jsme si vědomi toho, že se nám tento obtížný úkol nemohl plně podařit a omlouváme se tím, že jde o předběžný studijní text, který má sloužit jako prvý úvod do studia autora dosud u nás málo známého.

*Text, který zde podáváme, je překladem nejzávažnější kapitoly z knihy *Dětství a společnost*, vydané poprvé v roce 1950 v New Yorku.*

prof. PhDr. Josef Langmeier

ERIK H. ERIKSON

OSM VĚKŮ ČLOVĚKA

1. Základní důvěra proti základní nedůvěře

Nejdříve se sociální důvěra dítěte projevuje v tom, jak dobře jí, jak hluboce spí a jak uvolňuje pohyby svých střev. Zážitek, že jeho stále vnímavější schopnosti jsou vzájemně regulovány technikami obsluhy, pomáhá mu postupně vyrovnat nelibost způsobenou nezralostí homeostázy, s níž se narodilo. V hodinách postupně se prodlužujícího bdění poznává, že stále více dobrodružství smyslů vzbuzuje pocit známosti, pocit odpovídající pocitu vnitřního dobra. Formy uspokojení a lidé, kteří jsou s nimi spojeni, stávají se stejně tak známými jako palčivá bolest střev. První sociální výkon, jehož dítě dosáhlo, je proto jeho ochota nechat matku zmizet z dohledu bez nadměrné úzkosti nebo hněvu, protože se stala vnitřní jistotou stejně jako vnější představitelností. Taková důslednost, souvislost a stejnost zkušenosti poskytuje rudimentární pocit identity já, jež závisí, tuším, na uznání, že existuje vnitřní soubor pamatovaných a předvídaných vjemů a představ, které jsou pevně sdruženy s vnějším souborem známých a předvídatelných věcí a lidí.

Co tedy zde nazýváme důvěrou (trust), odpovídá tomu, co Tereza Benedeková nazvala spoléháním (confidence). Dávám přednost slovu důvěra, protože je v něm více naivnosti a vzájemnosti: o malém dítěti můžeme říci, že důvěruje tam, kde by bylo příliš odvážné říci, že se spoléhá. Obecný stav důvěry dále zahrnuje nejen tu okolnost, že se jedinec naučil spoléhat se na stejnou kontinuitu zevních pečovatелů, ale i to, že může věřit sobě samému a schopnosti svých vlastních orgánů vyrovnat se s pudy; a že je schopen pokládat sebe samého za dostatečně důvěryhodného, takže pečovatелé nebudou muset být na pozoru, aby nebyli uskrípnuti.

Ustavičné okoušení a ověřování vztahů mezi vnitřkem a vnějškem je rozhodujícím způsobem ověřeno v době hněvů a za stadia kousání, kdy zuby způsobují bolest z vnitřka a kdy vnější přátelé buď nejsou k dispozici anebo odmítají jedinou činnost, která slibuje úlevu, totiž kousání. Ne že by prořezávání zubů samo o sobě způsobovalo neblahé následky, které jsou mu občas připisovány. Jak jsme dříve popsali, je dítě nyní puženo k tomu, aby chápal více, ale pravděpodobně také zjišťuje, že přítomnost žádoucích předmětů je pomíjivá; to se týká bradavky a prsu i matčiny zaměřené pozornosti a péče. Zdá se, že prořezávání zubů má význam prototypu a může vskutku být modelem masochistické tendence zajistit si kruté uspokojení prožíváním libosti z vlastní bolesti, kdykoliv je jedinec neschopen zabránit významné ztrátě.

V psychopatologii lze nedostatek základní důvěry studovat nejlépe na infantilní schizofrenii, zatímco trvalá původní slabost takové důvěry je zřejmá u dospělých osobností, u nichž je navyklý únik do schizoidního nebo depresivního stavu. Obnovení stavu důvěry je, jak se ukázalo, základním požadavkem léčby v těchto případech. Bez ohledu na to, jaké okolnosti mohly způsobit psychotické zhroucení, bizarnost a odtažitě chování mnoha těžce nemocných osob skrývá pokus obnovit sociální vzájemnost ověřováním hranic mezi smysly a fyzickou skutečností, mezi slovy a sociálními významy.

Psychoanalýza předpokládá, že časný proces diferenciací mezi vnitřními prožitky a zevním prostředím je základem projekce a introjekce, jež zůstávají jedněmi z našich nejhlubších a nejnebezpečnějších obranných mechanismů. V introjekci cítíme a jednáme, jako by se vnější dobro stalo vnitřní jistotou. V projekci prožíváme vnitřní zlo jako vnější: připisujeme pro nás důležitým lidem zlo, které je ve skutečnosti v nás. Předpokládá se tedy, že tyto dva mechanismy - projekce a introjekce - jsou utvářeny podle toho, co probíhá u malých dětí, když chtějí zvnějšnit bolest a zvnitřnit libost, záměr, který musí podrobit svědectví vyspívajících smyslů a konečně rozumu. Tyto mechanismy jsou více či méně normálně obnoveny v aktuálních krizích lásky, důvěry a víry v dospělosti a mohou charakterizovat iracionální postoje vůči odpůrcům a nepřátelům v masách zralých jedinců.

Pevné ustavení trvanlivých vzorů pro řešení nukleárního konfliktu základní důvěry oproti základní nedůvěře v prostoru existence je první úkol já (ego), a tedy především úkol pro mateřskou péči. Ale řekněme rovnou, že množství důvěry vyvozené z nejčasnější infantilní zkušenosti nezávisí, jak se zdá, na absolutním množství potavy nebo projevů lásky, ale spíše na kvalitě mateřského vztahu. Matky vytvářejí pocit důvěry ve svých dětech oním druhem ošetřování, které ve své kvalitě slučuje citlivou péči individuální potřeby nemluvněte a pevný pocit osobní důvěryhodnosti v rámci přijímaného kulturního životního stylu. To vytváří v dítěti základnu pro pocit identity, která bude později slučovat vědomí, že je v pořádku, že je samo sebou a že se stává tím, o čem ostatní lidé věří, že se stane. S určitými omezeními (která jsme už dříve označili jako nezbytnosti péče o dítě) je tedy jen málo frustrací v tomto stadiu nebo v následujících stadiích, která by rostoucí dítě nebylo schopno vydržet, jestliže taková frustrace vede ke stále obnovovanému zážitku větší totožnosti a silnější kontinuity vývoje, směřujících ke konečné integraci individuálního životního cyklu s nějakou významnou širší příslušností. Rodiče musí mít nejen určité způsoby vedení zakazováním a povolováním, ale musí být také schopni představovat dítěti hluboké, téměř tělesné přesvědčení, že vkládají význam do všeho, co dělají. Konec konců se děti stávají neurotickými ne z frustrací, ale z nedostatku nebo ztráty sociálního významu těchto frustrací. Ale i za nejpříznivějších okolností uvádí toto stadium, jak se zdá, do psychického života pocit vnitřního rozdělení a všeobecné nostalgie po ztraceném ráji a stává se pro to typickým. Právě proti této mocné kombinaci pocitu strádání, oddělení a opuštění se musí základní důvěra obhájit v průběhu života.

Každé následující stadium a každá krize má zvláštní vztahy k některému ze základních prvků společnosti, a to z toho prostého důvodu, že životní cyklus člověka a lidské instituce se vyvíjely společně. V této kapitole můžeme sotva učinit víc než jen popsat každé stadium a zmínit se pak o tom, který základní prvek sociální organizace se k němu vztahuje. Tento vztah je oboustranný: člověk přináší do těchto institucí zbytky své infantilní mentality a svůj mladistvý zápal a přijímá od nich - pokud jsou s to udržet si svou aktualitu - zpevnění svých infantilních vymožeností.

Rodičovská víra, která podporuje důvěru vznikající v novorozenci, hledala během historie svou institucionální záruku v organizovaném náboženství (a příležitostně v něm našla i svého největšího nepřítele). Důvěra vzešlá z péče je ve skutečnosti prubířským kamenem *opravdovosti* daného náboženství. Všem náboženstvím je společné periodické dětinné odevzdání se Dárci nebo dárcům, kteří udělují pozemské štěstí stejně jako duchovní zdraví; určitý projev malosti člověka sníženým postojem a poníženým gestem; přiznání špatných činů, myšlenek a zlých záměrů v modlitbě a v písních; horlivý apel na vnitřní spojení božským vedením; a konečně rozpoznání, že individuální důvěra musí se stát společnou vírou, individuální nedůvěra společně formulovaným zlem, zatímco obnovení jedince musí se stát částí rituální praxe mnoha lidí a musí být známkou důvěryhodnosti ve společenství.

Uvedli jsme příklad, jak kmeny, které se dostávají do styku s jedním úsekem přírody, vyvíjejí kolektivní magično, jež - jak se zdá - jedná s nadpřirozenými Dárci potravy a štěstí, jakoby byli rozhněváni a museli být usmířeni modlitbou sebetřýzněním. Primitivní náboženství, nejprimitivnější vrstva ve všech náboženstvích a náboženská vrstva v každém jedinci oplývají snahami o odpykání, které se snaží odčinit příčiny vůči mateřskému lůnu a obnovit víru v dobrotu vlastního úsilí a v laskavost vesmírných sil.

Každá společnost a každý věk musí nalézt institucionalizovanou formu uctívání, která čerpá vitalitu ze své představy světa - od predestinace k indeterminismu. Klinik může pouze pozorovat, že mnozí lidé, kteří jsou hrdí na to, že se obejdou bez náboženství, mají děti, které si nemohou dovolit být bez něho. Na druhé straně jsou mnozí, kteří - jak se zdá - čerpají životní víru ze sociální akce a vědecké dráhy. A opět jsou mnozí, kteří vyznávají víru, ale v praxi prozrazují nedůvěru v život i v lidi.

2. Autonomie proti studu a pochybám

Když popisujeme růst a krize lidské osobnosti jako série alternativních základních postojů (např. důvěra proti nedůvěře), uchylujeme se k termínu pocit (sense of), ačkoliv podobně jako pocit zdraví nebo pocit nevolnosti pronikají takové pocity povrch i hloubku, vědomí i nevědomí. Jsou tedy zároveň způsoby *prožívání*, přístupnými introspekci, způsoby *chování*, které mohou pozorovat ostatní lidé, a nevědomými *vnitřními stavy*, které lze určovat testem a analýzou. V dalším výkladu je třeba mít tyto tři dimenze na mysli.

Maturace svalové soustavy navozuje stadium experimentování dvěma stimulujícími kategoriemi sociálních modalit: zadrženi a pouštění. Jako ve všech případech těchto modalit, jejich základní konflikt může vést nakonec buď k hostilním, nebo k benigním očekáváním a postojům. Držení se tak může stát destruktivním a krutým zadržováním a omezováním anebo se může stát způsobem péče: mít a podržet. Také pustit se může změnit v nepřátelské uvolnění destruktivních sil, nebo se může stát umírněným nechat jít a nechat být.

Vnější kontrola chování dítěte na tomto stadiu musí být proto pevně ujišťující. Dítě musí cítit, že základní víra v existenci, která je trvalým pokladem uchovaným z hněvivých zápasů orálního stadia, nebude vydána všanc tímto jeho obratem, tímto náhlým, prudkým přáním mít možnost volby, požadovačně něco přivlastňovat a tvrdohlavě něco vylučovat. Pevné vedení ho musí chránit proti potenciální anarchii jeho dosud nevyevičeného smyslu rozlišování, jeho neschopnosti záměrně držet a pustit. Jak ho jeho okolí povzbuzuje, aby stálo na vlastních nohou, musí je také chránit před bezsmyslnými a neomezenými prožitky studu a časných pochybností.

Posléze je zmíněné nebezpečí jedním z nejlépe nám známých. Neboť jestliže je dítě zbaveno postupně a dobře míněné zkušenosti autonomie a svobodné volby (nebo je-li oslabeno počáteční ztrátou důvěry), obrací proti sobě všechnen svůj pud rozlišovat a manipulovat. Přemanipuluje se samo, vyvine předčasné svědomí. Místo aby se zmocňovalo věcí za tím účelem, aby je zkoušelo záměrným opakováním, stane se posedlým svým vlastním sklonem opakovat. Takovouto posedlostí se ovšem učí zvládat znovu okolí a získat moc tvrdohlavou a detailní kontrolou tam, kde nemohlo najít vzájemnou regulaci v širokém měřítku. Takové

jalové vítězství je infantilním modelem nutkavé neurózy. Je také infantilním zdrojem pozdějších pokusů v dospělosti ovládat okolí literou spíše než duchem.

Stud je emoce dosud nedostatečně studovaná, protože je v naší civilizaci tak časně a snadno pohlcena pocitem viny. Stud předpokládá, že člověk je plně vystaven pohledům a vědomí si toho, že se naň dívají: jedním slovem - vědomí sám sebe (self-conscious). Člověk je viditelný a není na to připraven: proto je v našich snech stud obsažen v situacích, kde na nás lidé zírají, když nejsme dostatečně oblečení, v nočním odění, bez kalhot. Stud je časně vyjádřen v impulsu zakrýt svou tvář nebo propadnout se, právě v daném okamžiku a na daném místě, rovnou do země. Ale to je, tuším, v podstatě vztek obrácený proti sobě samému. Ten, kdo se stydí, by rád donutil svět, aby se naň nedíval, aby nepozoroval jeho nahotu. Rád by zničil oči světa. Místo toho si však musí přát svou vlastní neviditelnost. Tato možnost je hojně využívána ve výchovné metodě zahanbení, kterou užívají tak výlučně mnohé primitivní národy. Vizualní stud vzniká dříve než auditorní vina, což je pocit špatnosti, který člověk má mít sám u sebe, když se nikdo nedívá a když je všechno potichu - kromě hlasu nadjá (superego). Takovéto zahanbení využívá vzrůstajícího pocitu malosti, který se může vyvinout teprve, když se dítě postaví a když mu jeho vědomí dovoluje pozorovat poměrnou míru velikosti a síly.

Příliš mnoho zahanbování nevede k opravdové slušnosti, ale k tajnému odhodlání proklouznout neviděn - pokud nevyústí až ve vzdorovitou nestoudnost. V jedné působivé americké baladě vrah, který má být pověšen na šibenici před očima obce, místo aby se cítil patřičně potrestán, začne diváky plísnit a končí každou salvu posměšků slovy: Bůh zatrat' vaše oči!. Mnohé malé dítě, které je zahanbováno víc než snese, může být v trvalé náladě vyjadřovat vzdor podobným způsobem (ačkoliv mu třeba chybí odvaha nebo slova). Touto zmínkou mám na mysli tu okolnost, že existuje hranice pro dítě i dospělého, po kterou snáší požadavky pokládat sebe, své tělo a svá přání za zlá a hanebná a věřit v neomylnost těch, kteří takový soud vynášejí. Může být náchylné k tomu tento stav věci obrátit a pokládat za zlý fakt, že existují: jeho příležitost nadejde, když tyto okolnosti pomínou, nebo se jich sám zbaví.

Pochybnost je sestra hanby. Zatímco stud je závislý na vědomí vztyčení a vystavení pohledům (jak učí klinické pozorování), má pochybnost daleko spíše co činit s vědomím, že mám přední a zadní stranu, a zejména něco za sebou. Neboť tuto odvrácenou část těla s jejím agresivním a libidinálním ohniskem ve svěračích a v hýždích nemůže dítě vidět, i když může být ovládána vůlí ostatních. Oblast vzadu je temný kontinent malého člověka, oblast těla, která může být magicky ovládána a do které mohou účinně vniknout ti, kteří napadají autonomní síly dítěte a kteří označují za zlé ty produkty střev, jež dítě pokládá za docela v pořádku, když je vyměšuje. Tento základní pocit pochybnosti o všem, co jsme nechali za sebou, tvoří základ pro pozdější a spíše slovní formy nutkavého pochybování. V dospělosti to nachází výraz v paranoidních obavách, které se týkají skrytých pronásledovatelů a tajných pronásledování, jež nás ohrožují zezadu (a zvnitřku toho, co je vzadu).

Toto stadium se proto stává rozhodujícím pro poměr lásky a nenávisti, spolupráce a svéhlavosti, svobody sebevyjádření a jejího potlačení. Z pocitu sebekontroly bez ztráty sebeúcty pramení trvalý pocit dobré vůle a hrdosti; z pocitu ztráty sebekontroly a z pocitu nadměrné cizí kontroly vzniká trvající sklon k pochybám a studu.

Jestliže se některému čtenáři bude zdát popis negativních možností našich stadií veskrze přehnaný, musím mu připomenout, že to není jen následek naší předpojatosti klinickým zaměřením. Dospělí, a to i zdánlivě zralí a neneurotičtí jedinci, vykazují přecitlivělost týkající se možné zahanbující ztráty tváře a strach z útoku zezadu, jenž je nejen naprosto iracionální a odporuje tomu, co člověk zná a ví, ale může mít i osudný vliv, jestliže podobné pocity ovlivňují např. mezirasovou a mezinárodní politiku.

Uvedli jsme základní důvěru ve vztah k instituci náboženství. Trvalá potřeba jednotlivce, aby jeho vůle byla utvrzena a začleněna do dospělého pořádku věcí, který současně utvrzuje a začleňuje vůlí ostatních, má svou institucionální záruku v *principu zákona a pořádku*. V denním životě stejně jako na vysokých soudních dvorech - domácích i mezinárodních - tento princip určuje každému privilegia a jeho omezení, jeho závazky a jeho práva. Pocit spravedlivé důstojnosti a zákonné nezávislosti ze strany dospělých, kteří je obklopují, vyvolává v dítěti,

kteřé má dobrou vůli, důvěřivé očekávání, že druh autonomie vypěstované v dětství, nepovede k nemístným pochybnostem nebo k studu v pozdějším životě. Tak pocit autonomie vypěstovaný v dítěti a měnící se, jak život pokračuje, slouží k zachování smyslu spravedlnosti v ekonomickém a politickém životě (a je jím naopak zase posilován).

3. Iniciativa proti vině

U každého dítěte se na každém stupni setkáváme s novým divem intenzivního vývoje, jenž představuje novou naději a novou odpovědnost pro všechny. Takovým divem je i pocit iniciativy s její pronikavou kvalitou. Kritéria pro všechny tyto pocity a kvality jsou táž: krize více či méně naplněná tápáním a strachem je rozřešena tím, jak dítě náhle vrůstá do sebe sama, a to jak po stránce osobní, tak i tělesné. Jeví se více samo sebou, více milující, uvolněnější a bystřejší ve svém úsudku, více k činnosti podněcované i samo činné. Disponuje volně s nadbytkem energie, jež mu dovoluje zapomenout rychle na nezdary a blížit se k tomu, co se mu zdá žádoucí (i když se to také zdá nejisté a dokonce nebezpečné) s nezmenšeným a přesnějším zaměřením. Iniciativa přidává k autonomii kvalitu podnikání, plánování a úsilí o zdolání úkolu s cílem být aktivní a v pohybu tam, kde předtím svévole nejčastěji inspirovala činy vzdorovitosti nebo alespoň dosvědčovala svou nezávislost.

Vím dobře, že slovo iniciativa má pro mnoho lidí americký a průmyslový význam. Avšak iniciativa je nezbytnou součástí každého činu a člověk potřebuje pocit iniciativy ať se učí a dělá cokoli, od sbírání plodů až po systém podnikání.

Batolivé stadium a stadium infantilní genality přidávají k souboru základních sociálních modalit modalitu dělání nejprve ve smyslu horlivého usilování being on the make. Neexistuje pro to silnější jednodušší výraz; naznačuje libost z úsilí a zápasu. U chlapce důraz spočívá na falicko-intrusivních způsobech; u dívky se mění ve způsoby chytání, ať už v agresivních formách polapení, nebo v mírnějších formách úsilí učinit se atraktivnější a půvabnější.

Nebezpečí tohoto stadia je pocit viny nad zamýšlenými cíli a nad činy, podnícenými v překypující radosti z nových lokomotorických a mentálních sil - činy agresivní manipulace a násilného jednání, jež brzy daleko přesahují výkonnou kapacitu organismu i myslí a vyžadují tedy energickou zábranu v zamýšlené iniciativě. Zatímco autonomie se soustřeďuje na vyloučení možných soupeřů a vede tedy k žárlivému vzteku, zaměřenému většinou proti neoprávněným zásahům mladších sourozenců, iniciativa přináší s sebou anticipační rivalitu vůči těm, kteří tu byli první a mohou proto pro své lepší vybavení zaujímat pole, na které je iniciativa jedinec zaměřena. Infantilní žárlivost a soupeřivost - tyto často rozhořčené a přece v podstatě marné pokusy vymezit sféru nepochybného privilegia - dosahují nyní vrcholu v konečném zápasu o postavení oblíbenice u matky. Častý nezdar vede k rezignaci, vině a úzkosti. Dítě si libuje ve fantaziích, v nichž si představuje sebe jako obra nebo tygra, ale ve svých snech upadá do děsu o vzácný život. Toto je tedy stadium kastrovního komplexu, zintenzivněného strachem z objevu, že genitálie (nyní silně erotizované) jsou poškozeny jako trest za fantazie, týkající se jejich existence.

Infantilní sexualita a tabu incestu, kastrovní komplex a nadjá (superego) - to vše se zde spojuje, aby vyvolalo onu specificky lidskou krizi, při níž se dítě musí odvrátit od výlučně pregenitálního vztahu ke svým rodičům a přejít k pomalému procesu, při němž se samo stává rodičem, nositelem tradice. Zde probíhá nejosudnější rozkol a přeměna v emočním silovém poli, rozkol mezi možnostmi lidské slávy a totálního zničení. Neboť zde se dítě navždy stává rozpolceno samo v sobě. Fragmenty instinktu, které dříve podněcovaly růst jeho dětského těla a myslí, se nyní stávají rozdělenými na infantilní část, která trvale udržuje překypující možnost růstu, a rodičovskou část, která podporuje a zvyšuje sebezpozorování, sebevedení i sebetrestání.

Znovu je tedy problémem otázka vzájemné regulace. Tam, kde dítě, nyní tak náchylné k přemanipulování sama sebe, může postupně vyvinout pocit morální odpovědnosti, tam kde může získat určitý vhlad do institucí, funkcí a rolí, které dovolí jeho odpovědné účastenství,

také najde libost z výkonu v ovládnání nástrojů a zbraní, v zacházení se smysluplnými hračkami i v péči o mladší děti.

Pochopitelně je ona rodičovská část myslí nejprve v podstatě infantilní: fakt, že lidské svědomí zůstává částečně infantilní po celý život, je podstatou lidské tragédie. Neboť nadjá dítěte může být primitivní, kruté a nekompromisní, jak lze pozorovat v případech, kdy děti nadměrně kontrolují a nadměrně omezují samy sebe až k hranici sebezničení, v případech, kdy vyvíjejí nadměrnou poslušnost, která je poslušností na slovo v míře větší než si rodiče sami přejí vymáhat; nebo, kdy vyvíjejí hluboké regrese a trvalou nevoli, protože rodiče sami se nezdají žít podle nového svědomí. Jeden z nejhlubších konfliktů v životě je nenávisť k rodiči, který sloužil jako model a vykonavatel nadjá, ale který (v nějaké formě) byl přistižen, že se pokouší proklouznout v životě s týmiž přestupky, které dítě samo nemůže nadále v sobě trpět. Podezřívavost a vyhýbavost, která je tak smíšená s kvalitou vše nebo nic, jež je vlastní nadjá, tomuto orgánu morální tradice, dělá z morálního (ve smyslu moralistického) člověka velké potenciální nebezpečí pro jeho vlastní já - a pro já jeho bližních.

V patologii dospělých je reziduální konflikt týkající se iniciativy vyjádřen v hysterickém popření, jež způsobuje potlačení přání nebo zrušení jeho výkonného orgánu ochrnutím, inhibicí nebo impotencí. Nebo je vyjádřena v překompenzačním vychloubání, při němž poděšený jedinec, který by nejraději skryl hlavu v písku, natahuje místo toho krk ven. Také únik do psychosomatické nemoci je nyní běžný. Je tomu tak, jakoby kultura přiměla člověka k tomu, že sám na sebe příliš upozorňuje a tak se s tímto postojem ztotožňuje, že jenom nemoc mu může poskytnout únik.

Zde však opět musíme mít na mysli nejen individuální psychopatologii, ale i vnitřní silové zdroje hněvu, které musí být v tomto stadiu ponořeny pod povrch, stejně jako jsou potlačeny a inhibovány některé z nejpošetilejších nadějí a nejdivočejších fantazií. Pocit samospravedlnosti, který z toho vyplývá - často hlavní odměna za dobré chování - může být později s krajní nesnášenlivostí obrácen proti ostatním ve formě houževnatého moralistického dohlížení, takže úsilí se zaměřuje hlavně na potlačení iniciativy spíše než na její řízení. Na druhé straně iniciativa i morálního člověka snadno roztrhne hranice sebeomezení, což mu dovoluje, aby činil ostatním na své nebo cizí půdě, co sám by nikdy nečinil ani netrpěl, aby se dalo v jeho vlastním domě.

Se zřetelem na možnosti dlouhého lidského dětství je radno ohlédnout se nazpět na modrotisk životních stadií a uvážit možnosti vést mláďata rasy dokud jsou mladá. A tu podotýkáme, že podle moudrého předurčení základního plánu není dítě nikdy více připraveno učit se tak rychle a chtivě, stávat se větším ve smyslu sdílení závazků a výkonu jako v tomto období svého vývoje. Je dychtivé i schopné spolupracovat na úkolech, sdružovat se s ostatními dětmi, aby s nimi tvořilo a plánovalo, je ochotno těžít ze styku s učiteli a hledět se vyrovnat ideálním vzorům. Ztotožňuje se ovšem i nadále s rodičem téhož pohlaví, ale prozatím hledá příležitosti tam, kde mu pracovní ztotožnění (identifikace) slibuje, jak se zdá, prostor pro iniciativu bez přílišného infantilního konfliktu nebo oidipské viny a mnohem realističtější identifikaci založenou na duchu rovnosti, kterou zakouší při společné práci. Ať je tomu jakkoliv, oidipské stádium nevede pouze ke skličujícímu ustavení morálního smyslu, jenž omezuje horizont toho, co je dovoleno. Udává také směr k možnému a dosažitelnému, což dovoluje, aby sny časného dětství byly uvedeny ve vztah k cílům aktivního dospělého života. Sociální instituce poskytují proto dětem tohoto věku *ekonomický ethos* ve formě ideálních dospělých, které lze rozoznat podle jejich uniforem a jejich funkcí, a kteří jsou dostatečně fascinující, aby nahradili hrdiny obrázkových a pohádkových knížek.

4. Snaživost proti méněcennosti

Takto se tedy dějiště vnitřního života zdá celé připraveno pro vstup do života, až na to, že život je tu nutně nejprve školním životem, ať už školou je pole nebo džungle anebo školní třída. Dítě musí zapomenout na své minulé naděje a přání, zatímco jeho přebujelá představivost je krocena a podrobena zákonům neosobních věcí - zejména čtení, psaní a počítání. Neboť dříve než se dítě, které je psychologicky již v zárodku rodičem, může stát rodičem biologickým,

musí začít být pracovníkem a možným živitelem. S nastupující periodou latence normálně vyvinuté dítě zapomíná, či spíše sublimuje, nezbytnost realizovat lidi přímým útokem nebo stávat se nakvap tatínkem a maminkou. Učí se nyní získávat uznání tím, že vyrábí věci. Zvládlo oblast pohybování a orgánových funkcí. Poznalo pocit účelovosti se zřetelem na fakt, že mu v lůně jeho rodiny nekvete žádná budoucnost, a je tak připraveno věnovat se daným dovednostem a úkolům, které daleko přesahují pouhý hravý výraz jeho orgánových funkcí nebo libost z funkce jeho údů. Vytváří v sobě pocit snaživosti (industry) - tj. přizpůsobuje se anorganickým zákonům světa nástrojů. Může se stát dychtivou a do práce zabranou jednotkou produktivní situace. Přivést produktivní situaci k ukončení stává se cílem, který postupně nahrazuje rozmary a přání hry. Hranice jeho já zahrnují nyní jeho nástroje a dovednosti: princip práce ho učí získávat potěšení z práce dovršené díky stálé pozornosti a vytrvalé pili. Ve všech kulturách dostává se dětem na tomto stadiu nějaké *systematické výuky*, ačkoliv to nikterak nemusí být ve formě školy, kterou gramotní lidé organizují kolem učitelů, specializovaných v umění, jak učit číst a psát. U předgramotných a negramotných lidí se děti mnoho učí od dospělých, kteří se stávají učiteli díky svému talentu a své náklonnosti spíše než proto, že byli do této funkce dosazeni, a pravděpodobně nejvíce se učí od starších dětí. Takto si dítě osvojuje *základy technologie*, stává se připraveno zacházet s náradím, nástroji a zbraněmi užívanými velkými lidmi. Vzdělání lidí se specializovanějším pracovním zaměřením musí připravovat své děti tak, že je učí věcem, které je dělají nejprve gramotnými, poskytují jim co možná nejširší základní vzdělání pro největší počet všech možných pracovních zaměření. Čím spletitější se však specializace stává, tím nezřetelnější jsou případné cíle iniciativy; a čím komplikovanější je sociální realita, tím vágnější je v ní role otce a matky. Škola zdá se být kulturou sama o sobě, se svými cíli a omezeními, se svými výkony i zklamáními.

Na tomto stadiu je dítě ohrožováno pocitem nedostatečnosti a méněcennosti. Jestliže si zoufá nad svými nástroji a dovednostmi nebo nad svým postavením mezi svými spolupracovníky, může ztratit odvalu k tomu, aby se identifikovalo s nimi i s určitou oblastí nástrojového světa. Ztráta naděje na takové pracovní společenství může je stáhnout zpět do izolovanější, méně nástrojově zaměřené rodinné rivality oidipského období. Dítě si zoufá nad svým vybavením v nástrojovém světě i ve své fyzické konstituci a pokládá se za odsouzené k prostřednosti a nepostačitelnosti. A právě v tomto bodě se širší společenství stává důležitým v tom, jak dítěti poskytuje příležitost porozumět významným rolím v technologii a v ekonomii. Vývoj mnohého dítěte je rozrušen, když je rodinný život nedokázal připravit pro školní život, nebo když školní život nedovede dále udržovat sliby dřívějších stadií.

Když jsem mluvil o období vyvíjejícího se pocitu snaživosti, odvolával jsem se na *vnější a vnitřní překážky* při užití nových schopností, ale nikoliv na zesílení nových lidských pudů, ani na skrytý hněv, vyplývající z jejich frustrace. Toto stadium se liší od dřívějších právě tím, že není vzepětím z vnitřních erupcí k nové sebevládě. Freud je nazývá stadiem latence, protože prudké pudy v této době normálně drímou. Ale je to jenom klid před bouří puberty, kdy všechny dřívější pudy se znovu vynořují v nové kombinaci, aby byly uvedeny pod vládu genality.

Na druhé straně je toto stadium sociálně nejdůležitější, poněvadž snaživost znamená dělat věci po boku ostatních a spolu s nimi, vyvíjí se v této době první pocit dělby práce a rozličné přináležitosti, tj. smysl *technologického ethosu* kultury. V posledním oddíle jsme zdůraznili nebezpečí, které hrozí jedinci a společnosti, když školák začíná pocítovat, že barva jeho kůže, původ jeho rodičů nebo střih jeho šatů spíše než jeho přání a jeho vůle učít se budou rozhodovat o jeho hodnotě jako žáka, tedy o jeho pocitu identity, k němuž musíme nyní obrátit svou pozornost. Je tu však jiné, základnější nebezpečí: totiž omezení sebe sama a svých horizontů, které pak zahrnují jedině jeho práci, k níž byl, jak praví Písmo, člověk odsouzen po svém vypuzení z ráje. Pokládá-li práci za svůj jediný závazek, a to, co se pracovně osvědčuje za své jediné kritérium hodnotnosti, pak se může stát konformistou a nemyslicím otrokem své technologie a těch, kdo jsou s to ji využívat.

5. Identita proti konfúzi rolí

S ustavením dobrého počátečního vztahu ke světu dovedností a nástrojů a s příchodem puberty končí vlastní dětství. Začíná mládí. Ale v pubertě a v adolescenci všechny totožnosti a souvislosti, na něž dítě dříve spoléhalo, se stávají znovu více či méně problematickými, protože tělesný růst je tak rychlý, jako v časném dětství, a navíc k němu přistupuje pohlavní vyspívání. Rostoucí a vyvíjející se mladí lidé, kteří se musejí vyrovnávat s touto vnitřní fyziologickou revolucí i se zřejmými úkoly dospělých, jež na ně čekají, dělají si nyní především starost o to, jak se jeví v očích ostatních ve srovnání s tím, co sami o sobě cítí. Stejně tak hledají cestu, jak spojit role a dovednosti vypěstované dříve s běžnými typy povolání. Pátrají po novém smyslu kontinuity a totožnosti, musejí probouzet znovu mnohé z bitev dřívějších let, i když jsou proto nuceni přisuzovat naprosto dobře smýšlejícím lidem vykonstruované role svých protivníků. A jsou vždycky připraveni nastolit trvalí idoly a ideály jako strážce konečné identity.

Integrace, ke které nyní dochází ve formě identity já, je - jak jsme zdůraznili - více než jen pouhý součet identifikací v dětství. S narůstající zkušeností je tak já schopno integrovat všechny identifikace s proměnami libida, se schopnostmi vyvinutými z nadání a s příležitostmi, které jim nabízejí sociální role. Pociťování identity já je tedy vzrůstajícím přesvědčením, že vnitřní totožnost a souvislost, jež byly připraveny v minulosti, jsou nyní porovnávány s totožností a souvislostmi vlastního významu pro druhé, jak je to patrné ve zřejmém příslibu životní dráhy.

Nebezpečím tohoto stadia je konfúze rolí. Tam, kde je založena na silných předchozích pochybnostech, které se týkají vlastní sexuální identity, nejsou delikventní i jasné psychotické epizody ojedinelé. Jsou-li tyto případy správně diagnostikovány a léčeny, nemají takový fatální význam, jaký mívají v jiném věku. Ve většině případů však rovnováhu jednotlivých mladých lidí narušuje neschopnost najít trvalou identitu v povolání. Aby udrželi svou celistvost, identifikují se na čas velmi silně s hrdiny skupin a davů, a to až do té míry, že úplně ztrácejí svou vlastní totožnost. Tato okolnost navozuje stadium zamilovanosti, jež není úplně, ba ani primárně sexuální záležitostí, leda tam, kde to vyžadují mravy. Adolescentní láska je do značné míry pokusem dospět k definici vlastní totožnosti projekcí roztržitého obrazu vlastního já na druhé a dále tím, že vidí tento obraz takto odražen a postupně ujasňován. Proto je také velká část mladistvé lásky konverzací.

Mladí lidé dovedou být plni předsudků a krutosti vůči všem, kdo se od nich liší barvou kůže nebo kulturním pozadím, svými zálibami a nadáním a často i pouhými drobnostmi v oblečení a gestech, jaké jsou čas od času voleny za znaky těch, kdo přináležejí ke skupině, nebo těch, kdo stojí mimo ni. Je třeba, abychom rozuměli takové nesnášenlivosti jako obraně vůči pocitu konfúze identity (což neznamená, že ji máme promíjet nebo na ní brát účast). Adolescenti si totiž nejen navzájem pomáhají přenést se čas od času přes mnohá znepokojení tím, že vytvářejí skupinky, a tím, že sami sebe, své ideály a své nepřátele podřizují stereotypům, ale také perverzně zakouší schopnost dodržovat navzájem věrnost. Pohotovost k takovému prověřování také vysvětluje přitažlivost, kterou mají jednoduché a kruté totalitní doktríny na mysl mládeže takových zemí a tříd, které ztratily nebo ztrácejí svou skupinovou identitu (feudální, agrární, kmenovou, národní) a které čelí ve světovém měřítku industrializaci, emancipaci a širší komunikaci.

Adolescentní mysl je v podstatě myslí *moratoria*, psychosociálního stadia mezi dětstvím a dospělostí, mezi morálkou, kterou si osvojilo dítě a etikou, kterou si má vytvořit dospělý. Je to ideologická mysl - a je to také vskutku ideologická perspektiva společnosti, která nejjasněji mluví k adolescentovi, jenž dychtí po ujištění od svých vrstevníků a jenž je připraven najít potvrzení v rituálech, vyznáních a programech, které současně určují, co je zlé, nebezpečné a nepřátelské. Pátrajíc po sociálních hodnotách, které řídí identitu, setkává se člověk s problémy *ideologie* a *aristokracie*, v jejich nejširším možném smyslu, jenž znamená, že uvnitř vymezeného světového obrazu a předurčeného běhu dějin nejlepší lidé se dostávají k vládě a vláda rozvíjí to nejlepší v lidech. Aby se mladí neztratili v cynismu a v apatii, musejí být

schopni přesvědčit sebe sama, že ti, kdo jsou úspěšní v očekávaném dospělém světě, berou proto na svá ramena závazek, aby byli těmi nejlepšími.

6. Intimnost proti izolaci

Síla získaná v kterémkoliv stadiu je podrobena zatěžkávací zkoušce vzhledem k tomu, že je třeba tuto sílu překročit, takže se jedinec může v následujícím stadiu odvážit toho, co bylo nejkřehčí a nejvzácnější v předchozím období. Tak mladý dospělý člověk, jehož osobnost se vynořuje z úsilí o vlastní totožnost a v tvrdošijném lpění na ní, touží a je ochoten nechat splynout tuto vlastní identitu s identitou ostatních. Je připraven pro intimnost, tj. pro schopnost odevzdat se konkrétním citovým vztahům partnerství a vyvinout etickou sílu vytrvat v takových odevzdáních, i když mohou vyžadovat významné oběti a kompromisy. Tělo a já musejí nyní ovládnout orgánové způsoby a nukleární konflikty, aby byly s to čelit strachu ze ztráty já v situacích, které vyžadují opustit soustředění na sebe sama: v solidaritě úzkých citových vztahů, v orgasmu a v sexuální jednotě, v těsných přátelstvích i ve fyzickém souboji, ve zkušenostech inspirace, navozené učiteli, a ve zkušenostech intuice z ústupků vlastního já. Vyhnout se takovým zkušenostem pro strach ze ztráty vlastního já může vést k hlubokému pocitu izolace a potom k pohroužení do vlastního nitra.

Protějšek intimnosti je sklon k distancování: to je pohotovost k izolaci, a je-li nutno, ke zničení těch sil a lidí, jejichž podstata se zdá nebezpečná naší vlastní a jejichž teritorium - jak se zdá - neprávem zasahuje do prostoru našich vlastních intimních vztahů. Předsudky takto vyvinuté (a používané i využívané v politice a ve válce) jsou zralejším výsledkem dřívějších slepých odmítání, jež v období zápasu o identitu ostře a krutě rozlišují mezi známým a cizím. Nebezpečí tohoto stadia je v tom, že intimní, soutěživé a soupeřivé vztahy jsou prožívány s týmiž lidmi i proti nim. Avšak jak se oblasti dospělé povinnosti vymezují a jak se soutěživá setkání i sexuální objetí diferencují, podřizují se eventuálně postupně onomu *etickému smyslu*, který je znakem dospělosti.

Přesně řečeno, teprve nyní se může *pravá pohlavnost* plně vyvinout; neboť velká část sexuálního života, která předchází těmto intimním závazkům, jest druhem hledání identity, nebo je ovládána falickými či vaginálními snahami, které činí ze sexuálního života druh pohlavního zápasu. Na druhé straně bývá pohlavnost až příliš často popisována jako trvalý stav vzájemné sexuální rozkoše. Je tu tedy na místě doplnit, co rozumíme pod pojmem pohlavnosti.

Pro základní orientaci v této otázce bych rád ocitoval, co mi připadá jako Freudův nejkratší výrok. Často se tvrdilo - a jak se zdá, špatné zvyky při konverzaci udržují toto tvrzení - že psychoanalýza jako léčba se snaží přesvědčit pacienta, že před Bohem a lidmi má jen jediný závazek: mít dobré orgasmy s vhodným objektem, a to pravidelně. To ovšem není pravda. Freuda se jednou ptali, co by podle jeho mínění měla být normální osoba schopna dobře dělat. Tazatel pravděpodobně očekával složitou odpověď. Ale Freud po způsobu stručného vyjadřování ve svém stáří prý řekl: *lieben und arbeiten* (milovat a pracovat). Stojí za to zamyslet se nad touto jednoduchou formulací; stává se hlubší, když o ní přemýšlíte. Neboť když Freud řekl láska, myslel *pohlavní* láska a pohlavní *láska*; když řekl láska a práce, myslel obecnou pracovní výkonnost, která by nepohlcovala jedince do té míry, že by ztratil své právo a schopnost býti pohlavní a milující bytostí. Tak tomu můžeme rozumět, ale nemůžeme nijak zlepšit profesоровu formulaci.

Pohlavnost tedy záleží v nerušené schopnosti vyvíjet orgastickou potenci zbařenou všech pregenitálních překážek natolik, že pohlavní libido (nikoliv pouze sexuální produkty uvolňované v Kinseyho vybití) je vyjádřené v heterosexuální vzájemnosti s plnou senzitivitou jak penisu, tak vagíny a s křečovitým uvolněním napětí celého těla. To je dosti konkrétní způsob, jak povědět něco o procesu, kterému ve skutečnosti nerozumíme. Abychom to vyjádřili spíše situačně: celkový fakt, že v průběhu klimatické bouře orgasmu nalézáme vrcholný zážitek vzájemného přizpůsobení dvou bytostí, ulamuje určitým způsobem ostří nepřátelství a možných hněvů, které jsou způsobeny protikladností muže a ženy, fakta a

fantazie, lásky a nenávnosti. Uspokojivé sexuální vztahy činí pak pohlaví méně obsesivním, překompenzování méně nezbytným, sadistické kontroly nadbytečnými.

Protože se psychoanalýza většinou zabývala otázkami léčby, selhávala často ve snaze formulovat otázku pohlavnosti způsobem, který by byl významným pro společenské procesy probíhající ve všech třídách, národech a na všech kulturních úrovních. Takové vzájemnosti v orgasmu, jak ji má psychoanalýza na mysli, se zřejmě snadno dosáhne v třídách a kulturách, které z něj dělají instituci volného času. Ve společnostech se značně složitou organizací překážejí této vzájemnosti tak mnohé faktory zdraví, tradice, příležitosti a temperamentu, že vlastní definice sexuálního zdraví by byla spíše takováto: lidská bytost má být potenciálně schopna dosáhnout vzájemnosti pohlavního orgasmu, ale má být také tak založena, aby snesla určité množství frustrace v tomto směru bez nepřiměřené regrese, kdykoliv to emocionální preference nebo ohledy na povinnost a loajalitu vyžadují.

1. vzájemnost orgasmu
2. s milovaným partnerem
3. opačného pohlaví
4. s nímž jsme schopni a ochotni si vzájemně důvěřovat
5. a s nímž jsme schopni a ochotni regulovat cykly
 - práce
 - plození
 - rekreace

6. tak, aby byla zajištěna i potomstvu všechna stadia uspokojivého vývoje.

Pravda, psychoanalýza zašla někdy příliš daleko ve svém důrazu na pohlavnost jako na univerzální lék pro společnost, a poskytla tak nové pokušení a novou příležitost pro mnohé, kdo si přejí vykládat takto její učení. Neuváděla ovšem vždy všechny cíle, které by v pohlavnosti ve skutečnosti měly a musely být obsaženy. Aby měla trvalý sociální význam, musí utopie pohlavnosti v sobě zahrnovat:

Je zřejmé, že takovýto utopický cíl v širokém měřítku nemůže být individuálním, ba ani terapeutickým úkolem. V žádném případě to není ani pouze sexuální záležitost. Je nezbytnou součástí kulturního stylu, sexuálního výběru, spolupráce i soutěživosti.

Nebezpečím tohoto stadia je izolace, tj. sklon vyhýbat se všem stykům, které nutí k intimnosti. V psychopatologii může tato porucha vést k těžkým charakterovým problémům. Na druhé straně existují partnerské vztahy, které sahají až k izolaci ve dvou (isolation á deux) a jež proto zbavují oba partnery nezbytnosti čelit kritickému vývoji - vývoji generativity (plodivosti, tvořivosti).

7. Generativita proti stagnaci

Termín generativita zahrnuje evoluční vývoj, který z člověka učinil vyučujícího a vychovávajícího, stejně jako učícího se živočicha. Módní důraz na dramatizování závislosti dětí na dospělých nám často zastírá závislost starší generace na mladší. Dospělý člověk potřebuje, aby ho někdo potřeboval, a zralost potřebuje vedení a povzbuzování od toho, co bylo zplozeno a oč musí být pečováno.

Generativita je tedy v prvé řadě zájem o plození a vedení příští generace, ačkoliv jsou jedinci, kteří pro neštěstí nebo proto, že mají speciální a opravdové nadání v jiných směrech, nevyužijí tohoto pudu pro své vlastní potomstvo. A vskutku pojem generativity zřejmě zahrnuje taková běžnější synonyma jako *produktivita* nebo *tvořivost*, která jej však nemohou plně nahradit.

Psychoanalýze trvalo nějakou dobu než si uvědomila, že schopnost ztratit sebe sama v setkání těl a myslí vede k postupnému rozšíření zájmů já a k investování libida do toho, co se rodí. Generativita je tedy podstatným stádiem na psychosexuální i psychosociální škále. Kde takové osobní obohacení úplně selže, dochází k regresi na obsesivní potřebu pseudointimnosti, často s pronikavým pocitem stagnace a osobního ochuzení. Jedinci se pak často začínají zabývat sami sebou, jako by byl každý z nich svým vlastním jedináčkem, nebo jedináčkem jeden druhého. A tam, kde jsou pro to podmínky příznivé, stává se časný fyzický, nebo psychologický individualismus prostředkem vedoucím k soustředění na sebe. Pouhý fakt, že člověk má nebo dokonce chce mít děti však nezakládá generativitu. Ve skutečnosti je, jak se zdá, schopnost dospět do tohoto stadia u některých mladých rodičů opožděna. Důvody můžeme najít v zážitcích časného dětství: v nadměrné sebelásce, která má základ v osobnosti vytvořené příliš pracně vlastním úsilím; a konečně (a zde se vracíme zase k začátkům) v nedostatku určité víry, určité důvěry v druh, která povede k tomu, že se dítě bude jevit žádoucí zárukou společnosti.

Pokud jde o instituce, které zabezpečují a posilují generativitu, můžeme pouze říci, že všechny kodifikují etiku generativního sledu. I tam, kde filozofická a duchovní tradice nabádá vzdát se práva plodit nebo produkovat, snaží se člověk odvracející se v různých klášterních hnutích k posledním zájmům upravit svůj vztah k péči o tvory tohoto světa a k lásce, která ji zřejmě přesahuje.

8. Integrita já proti zoufalství

Jen ten, kdo tak či onak vzal na sebe péči o věci a lidi a kdo se přizpůsobil triumfům i zklamáním, která provázejí život, jen zploditel ostatních bytostí nebo tvůrce nových věcí a idejí může vydávat pomalu zrající plody těchto sedmi stadií. Neznám lepšího slova pro tento stav než integrita já - celistvost já (ego integrity). Protože postrádáme jasně definice tohoto stavu myslí, poukáží na několik jeho složek. Je to důvěra já, která narůstá z jeho sklonu pro pořádek a hledání významu. Je to postnarcistická láska lidského já (ego) - nikoliv pouze sebe (self), které znamená zkušenost odkrývající určitý světový řád a duchovní smysl, ať už se za to platí sebevíc. Je to přijetí vlastního jedinečného životního běhu jako něčeho, co muselo být a co nezbytně nemohlo být jinak. To tedy znamená novou, jinou lásku k vlastním rodičům. Je to sounáležitost s řádem vzdálených dob a různých směrů, jak je vyjádřen v prostých výtvorech a rčeních oněch dob a směrů. A ten, kdo dosáhl této osobní integrity, je připraven bránit hodnotu vlastního životního stylu proti všem fyzickým a hospodářským hrozbám, ačkoliv si je vědom relativity všech různých životních stylů, které dávají význam lidskému snažení. Ví totiž, že individuální život je náhodný souběh jednoho jediného životního cyklu s jedním jediným úsekem historie; a že pro něho lidská integrita stojí či padá s oním stylem integrity, na němž on sám bere účast. Styl integrity vytvořený jeho kulturou nebo civilizací se tak stává dědictvím jeho duše, pečeti jeho morálního otcovství k sobě samému (...pero el honor / Es patrimonio del alma: Calderón). V takovém konečném vyrovnání ztrácí smrt svůj osten.

Nedostatek nebo ztráta této rostoucí integrace já se ohlašuje strachem ze smrti: jedinečný životní běh není přijímán jako poslední možnost života. Zoufalství vyjadřuje pocit, že čas je nyní příliš krátký pro pokus začít znovu jiný život a vyzkoušet alternativní cestu k integritě. Znechucení zakrývá zoufalství, i když často jen ve formě tisíců malých znechucení, která nestačí dohromady na jednu velkou výčitku: *mille petits déguts de soi, dont le total ne fait pas un remords, mais un gene obscure* (Rostand).

Každý jedinec, má-li se stát zralým dospělým člověkem, musí rozvinout v sobě v dostatečné míře všechny známé vlastnosti já (ego), takže moudrý Indián, pravý gentleman i zralý venkovan sdílejí a navzájem v sobě rozpoznávají konečné stadium integrity. Ale každý kulturní celek, který, má-li vyvinout svůj zvláštní styl integrity podmíněný jeho historickým postavením, užívá zvláštní kombinace těchto konfliktů spolu se specifickými způsoby podnícení i potlačení infantilní sexuality. Infantilní konflikty se stávají tvořivými pouze tehdy, dostává-li se jim pevné podpory kulturních institucí a zvláštních vedoucích tříd, které je reprezentují. Aby dosáhl a zakusil integritu, musí jedinec vědět, jak být následovníkem těch, kdož jsou nositeli vzorů v náboženství a v politice, v hospodářském pořádku a ve výrobě, v aristokratickém

způsobu života a v umění i ve vědě. Integrita já tedy zahrnuje emoční integraci, jež dovoluje účast následováním, stejně tak jako přijímání odpovědnosti vůdcovství.

Websterův slovník nám pomáhá doplnit tento přehled kruhovým způsobem. Důvěra (první z našich hodnot já) je tu definována jako zajištěné spolehnutí na integritu druhého, poslední z našich hodnot. Mám podezření, že Webster měl na mysli spíše obchod než děti, úvěr než víru. Ale formulace zůstává v platnosti. A je zřejmě možno parafrázovat dále vztah dospělé integrity a infantilní důvěry, když řekneme, že zdravé děti se nebudou bát života, jestliže jejich předkové budou mít dost integrity, aby se nebáli smrti.

9. Epigenetická tabulka

Koncepci životního stylu, jak jsme ji podali, bude třeba systematicky rozpracovat. Jako přípravu pro tento úkol uvedu na závěr tohoto článku diagram. V něm, stejně jako v diagramu pregenitálních zón a způsobů, úhlopříčka představuje normativní sekvenci psychosociálních výdobytků, získaných tak, jak na každém stádiu další nukleární konflikt přidává novou kvalitu já, nové kritérium narůstající lidské síly. Pod úhlopříčkou je prostor pro předchozí stupně každého z těchto řešení, jež všechny začínají od samého počátku. Nad úhlopříčkou je prostor pro označení toho, co je odvozeno z těchto výdobytků a pro jejich přeměny ve zrající a zralé osobnosti.

Předpoklady, které leží v základě takového znázornění, jsou tyto: 1. Lidská osobnost se v podstatě vyvíjí podle stupňů předurčených v tendenci rostoucí osoby být puzen k rozšiřujícímu se sociálnímu okruhu, být si ho vědom a vzájemně na něj působit. 2. Společnost směřuje v podstatě k takovému uspořádání, aby vyhovovala tomuto postupu schopností pro interakci a podněcovala je a pokouší se zaručit a podepřít patřičnou míru i patřičný sled jejich rozvíjení. To je udržování lidského světa.

Ale tento náčrt je jen pomůckou pro přemýšlení a nemůže si činit nároky, aby se při něm striktně přetrvávalo, ať už ve výchově dítěte, v psychoterapii nebo metodologii studia dítěte. Předpokládáme-li psychosociální stadia ve formě *epigenetické tabulky*, máme na mysli určité a vymezené metodologické kroky. Jedním účelem tohoto úkolu je usnadnit srovnání stadií, jež Freud první rozpoznal jakožto sexuální, s ostatními schémata vývoje (fyzického, kognitivního). Ale každý nárys vymezuje pouze jedno schéma a nesmíme se proto domnívat, že náš nárys psychosociálního schématu je zaměřen tak, aby zahrnoval nejasné obecnosti týkající se ostatních aspektů vývoje - či dokonce celé existence. Jestliže tabulka např. uvádí sérii konfliktů a krizí, neznamená to, že pokládáme celý vývoj za sérii krizí. Tvrdíme pouze, že psychosociální vývoj postupuje po kritických stupních - kritický zde znamená charakteristiku bodů obratu, okamžiků rozhodování mezi progresí a regresí, integrací a retardací.

Na tomto místě může být užitečné objasnit metodologické důsledky epigenetické matice. Silněji obtažené čtverečky úhlopříčky označují jak sled stadií, tak i postupný vývoj jednotlivých složek. Jinými slovy, tabulka formálně zachycuje časový postup diferenciací částí. To znamená: 1. že každá kritická položka psychosociální síly, o níž zde hovoříme, je v systematickém vztahu ke všem ostatním a že ony všechny závisejí na patřičném vývoji každé položky ve správném sledu; 2. že každá položka existuje v určité formě dříve než nastane normálně její kritický čas.

Jestliže např. říkám, že příznivý poměr základní důvěry nad základní nedůvěrou je prvním krokem psychosociální adaptace a příznivý poměr autonomie nad hanbou a pochybami je druhým takovým krokem, pak odpovídající výrok na úhlopříčce vyjadřuje jistý počet základních vztahů, které existují mezi dvěma těmito stupni, i určité fakty podstatné pro každý z nich. Každý stupeň získává svou převahu, dostává se do krize a nalézá trvalé řešení během označeného stadia. Ale všechny musejí existovat od začátku v nějaké formě, neboť každý akt vyžaduje integraci všech. Také nemluvně může vykazovat něco podobného jako autonomie ve zvláštním způsobu, kterým se pokouší hněvivě uvolnit se, když je pevně drženo. Nicméně za normálních podmínek teprve ve druhém roce začíná dítě prožívat celý *kritický protiklad autonomní bytosti a závislého jedince*. A teprve tehdy je připraveno pro rozhodující setkání se

svým prostředím, které samo se také cítí vyzýváno k tomu, aby dítěti vnuklo své zvláštní ideje a pojmy autonomie a omezení způsobem, který rozhodující měrou přispívá k charakteru a zdraví jeho osobnosti v jeho kultuře. Právě toto setkání spolu s krizí, která z něho vyplývá, jsme se pokusili popsat na každém stadiu. Pokud jde o progresi od jednoho stadia k druhému, úhlopříčka naznačuje sled, kterým je třeba postupovat. Nicméně ponechává také místo v tempu i v intenzitě. Jedinec nebo kultura mohou nadměrně dlouho setrvávat u problému důvěry a mohou postupovat od bodu I 1 přes bod I 2 k bodu II 2. Předpokládáme však, že každá taková akcelerace nebo (relativní) retardace má pozměňující vliv na všechna další stadia.

III. lokomotor. genitální			<i>iniciativa proti vině</i>
II. svalově-anální		<i>autonomie proti studu a pochybám</i>	
I. orálně-senzorické	<i>základní důvěra proti základní nedůvěře</i>		
	1	2	3

Epigenetický diagram uvádí tedy systematický seznam stadií, která jsou navzájem závislá. A i když jednotlivá stadia mohou být probádána více či méně podrobně, pojmenována více či méně vhodně, diagram ukazuje, že jejich studium musí postupovat vždy tak, že máme v mysli celkovou konfiguraci všech stadií. Diagram nás tedy nabádá, abychom promysleli všechna prázdná políčka: jestliže jsme zanesli základní důvěru do políčka I 1 a integritu do VIII 8, ponecháváme nezodpovězenou otázku, v co se snad přeměnila důvěra ve stadiu ovládaném potřebou integrity, stejně jako jsme nechali nezodpovězenou otázku, jak vypadá a jak může být pojmenována ve stadiu ovládaném snahou po autonomii (II 1). Chceme pouze zdůraznit, že se důvěra musí vyvíjet svým vlastním způsobem dříve, než se stane něčím navíc v kritickém setkání, při němž se vyvíjí autonomie - atd. ve vertikálním směru. Jestliže v posledním stadiu (VIII 1) očekáváme, že se důvěra vyvinula v plně zralou *víru*, kterou stárnoucí člověk může nasbírat ve svém kulturním prostředí a ve svém historickém období, pak nám tabulka dovoluje nejen úvahu o tom, čím může stáří být, ale také jaká musí být jeho přípravná stadia. Z tohoto všeho by mělo být jasné, že tabulka epigenese naznačuje globální formu myšlení a promýšlení, jež přenechává detaily metodologie a terminologie dalšímu studiu.

Přeložili dr. J. Langmeier a Ing. D. Langmeierová

(Z anglického originálu *Eight Ages of Man* - kapitola z knihy

Childhood and Society, 2. vydání, W.W. Norton & Co., Inc., New York, 1963)